

Halı'nın İşlevinin "Özel Bir Göstergesi"

Prof.Dr. Sadık Tural*

İnsanın dile dönüştürmesi açısından daha hızlı akan düşüncelerinin bir kısmı, beş duyuyla tanınabilen, adlandırılabilen dünyaya, diğer bir kısmı beş duyuyu aşan âleme ait inanış ve tasavvurlardır. Maddî dünyanın varlıkları, uyarımları yoluyla, insanın manevî dünyasında yeni hükümlere yol açıyor. İnsan, kendini, diğer insanları, canlı ve cansız başka varlıkları sorgulamak yoluyla, **ne olduğunu, ne için yaratıldığını ve Yaratana ile kendisi arasındaki ilişkilerin nasıl geliştirilebileceğini kavramaya uğraşiyor.** Böyle bir kavrayışın sonucunda ise, hem kendine yabancılaşmayacak, hem benzerlerine, hem de yaratan (Hâlik)ına...

İnsanoğlu, yaradılış sırrıyla ilgili bu kavrayış için çektiği çilelerin bir kısmını, bilim adına bilimin dili ve metodları ile; bir kısmını ise, sanat adına sanatın imkânları ile ortaya koyuyor. Özellikle sanatın dilinin ve malzemesinin aracı olarak kullanıldığı tepki verişlerde, ya gördüğünü doğrudan nakletme veya taklit etme; ya üstü örtülü ifadeler gibi yollardan birini benimsiyor. *Üstü örtülü ifade* kavramı bizim için çok önemlidir; çünkü, sanatın esasını bu örtülendirme teşkil eder. Edebiyat metinlerinde dilin imkânlarından doğan örtülendirme (kinaye, istiare, tesbih-î belîğ, telmih vb.) gerek nazım, gerekse nesirli eserlerde kolayca görülebiliyor.

Bu noktada bir konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışalım: Hangi alana ait kompozisyonu esas alırsak alalım, Türk estetiği denilince ne anlaşılıyor?

Türk estetiğinde renk tercihi nasıldır?

Türk estetiğinde soyutlama hangi hallerde niçin yapılıyor?

Türk estetiğinde somutlaştırma aracı gibi kullanılan sembolik şekiller hangileridir, nasıl adlandırılır ve anlamları nelerdir?

Türk soylu halklar hangi durum veya parça için güzel diyor, güzellik anlayışlarında boyut, renk, hacim hangi ölçüde etkilidir?

Resim/Picture 1

Talas ve Issık Køl civarında bulunan, "saymaltaş" adı ile bilinen, üçbin yıl öncesine tarihlendirilen yüze yakın şekilli kayalardan birinde gördüğümüz sivistikanın oluşumu ile ilişkilendirilebilen, hürriyet ve güç sembolü dağ keçilerinin tasviri.

Türkler, somutlaştırmanın mekânlaştırma olarak karşımıza çıktığı mimarî eserlerinde (dinî, sivil, askerî, ticarî) eser, çevre, insan ilişkilerini nasıl kuruyor, nasıl süslüyor, özel yapı haline nasıl dönüştürüyor?

Bu soruların cevapları üzerine bağımsız bir kollokum veya bilgi şöleni düzenlenebilir, düzenlenmelidir.

Bu soruları halı, kilim, cicim, keçe, palas gibi dokuma, örme sanatı ürünlerini esas alarak cevap aramayı deneyenler, işin zorluğunu tanımış oluyorlar. Bazıları ise, Türklerin bu konuda meydana getirdiklerini yabancıların gözü ile görmek ve anlamak gibi bir yolu benimsiyorlar. Bu konuda en az hatalı hükümler veren K. Erdmann bile motif bilgisi veya bezek-yorum bilimi alanına gelince, Issık Køl veya Çin Türkistanı gibi Türkiye'ye çok uzak eski coğrafyamızda geçmişte ve bugün meydana getirilenleri dikkate almadan hükümler vermiştir. Hah motiflerini araştıran ancak zamansız kaybettiğimiz

Ş. Yetkin, merhum G. Erbek, bu sanatın dışında da incelemeleri bulunan merhum H. Z. Koşay, merhume E. Esin ve O. Aslanapa, N. Diyarbakirli, G. İnal, B. Karamağaralı, N. G. Kırzioğlu, Ö. Küçükerman, S. Mülayim, N. Ölçer gibi *Arş'a* yansıyan imzala *Antik*

* Başbakanlık Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanı.

Resim/Picture 2

Kırgızistan'daki "saymalı taş"lardan bir örnek (L. Dyadyuçenko, *Saymalı Taş*, basılmak üzere tarafıma teslim edilmiş kitaptan).

*Dekor Dergisi'*nde yazılarını takip ettiğimiz Ö. Çokay gibi araştırmacılar bu yanlışların tarihten günümüze akıp gelen örtülü anlamlarını kavramaya ve yorumlamaya çalışmaktadır.

Dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türk kökenli 200-220 milyon insan, estetik, ekonomik ve işlevlik (fonksiyonel) ihtiyaçları için dokuma, örme v.s. işlemlerle ürünler meydana getirmiş; son kırk yıldır eski Sovyet ülkeleri ve Avrupa, yirmi yıldır da Amerika, Türklerle ilgili yanlış bilgilendirilmenin olumsuz sonuçlarıyla içiçe yaşıyor.

Siyasî, ekonomik türden düşünce kirlenmelerinin, halı, kilim gibi apolitik alanlara da sıçramış olması üzücüdür. Medyatik destekli bu politik kirlenmenin bilim ve sanat alanına bulaşmasına Türk dostu olan yabancıların da izin vermemesini isteriz ve bekleriz. Medyatik dünya aracılığıyla yansıtılan ve artırılan bu kirlenme, biz Türk aydınlarını çok üzmektedir.

KAVRAMLAR NE DİYOR?

Herhangi bir varlığın başka bir alanda, ölçü ve ölçeğini yeniden değiştirerek meydana getirilmesi, örneğine uygun veya örneğini hatırlatan yahut örtülerini açmayı gerektiren bir obje hâline dönüştürülmesi, bazen sanat, bazen zenaattir. Yaratılmış ile yaratan arasındaki ilişkilere yapılmış bir sunuş anlamı da taşıyan dinî sanat eserlerinde, özellikle İslâmî olanlarında örtülendirme daha fazladır.

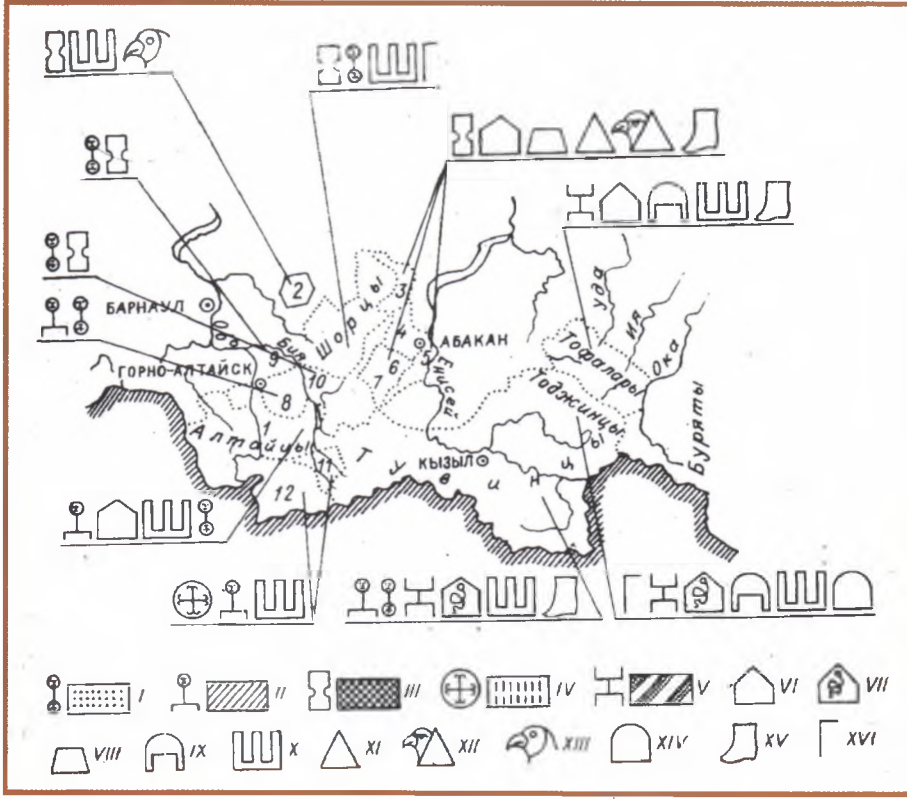
Varlıklar âleminden bize gelen uyarımların bizde yaptığı etkileri, ya varlığı hatırlatacak, ya da etkiyi duyuracak tarzda yeni bir bütünlüğe dönüştürme işine **sanat**, ortaya çıkan kompozisyona **sanat eseri** denir. Sanat eseri, hareket noktası açısından bir uyarımın

Resim/Picture 3

Makao'da (Çin) bir Budist tapınağındaki yiyeceklerin kutsandığı masada sivastika motifi. (S. Leloğlu-Ünal Arşivi'nden).

Çizim/Figure 1

Türklerin kullandığı bazı Şaman işaretleri (N.A. Alekseyev, *Türk Kökenli Sibirya Halklarında Şamanizm*, Novosibirsk 1984, s. 143).

sonundaki heyecanların başkalarına taşınması, başkalarına gösterilmesi ve paylaşılması ihtiyacının ortaya çıkardığı bütünlüktür.

Bu heyecanların, cinsî olmayan haz ve elemeler türünden olması, bir tezi savunmak niyeti ve gayreti taşımaması sanat eseri ile karşı karşıya olmanın belirtileridir. Bu açıdan sanat eserinin yorumu, "kişisel görüşler" aktarma veya felsefe yapma değil, psikolojinin, sosyal psikolojinin, sosyolojinin, metod desteği ile zenginleştirilmelidir.¹

Sanat eserinde, bir özün üstüne atılan örtüler, en alttakini saklamak için konulan tüller hangi anlamları taşıyor, özde olan ile, bu tüllerin ilişkileri ne ölçüdedir? Bir sanat eserinin yaratılmasına sebep olan heyecanı, eserin neresinde nasıl bulabiliriz? O tüllerin arkasına sığınan unsurları nasıl adlandırabilir, yorumlayabilir, kavrayabiliriz? Sanat eserinin özü ile parçaları arasındaki ilişkiler yeterince kavranabilir mi? Sanat eserinin yaratıcısı olan kişinin, diğer insanlarla, tabiat, eşya ve büyük yaratıcıyla (Hâlik) ilgi ve ilişkilerini nasıl kavrayabiliriz?

Bilgi, başkalarına ulaştırılırken iki özellik taşıyan yapıyla karşımıza çıkıyor: Örtülendirilmiş ifade, doğrudan anlatım... Din ve Edebiyat(özellikle şiir) alanlarına ait bilgiler, üstü örtülü iletişim özelliği gösteriyorlar. Onları anlamak sanıldığından zor, hatta bazen mümkün de değil. Halı ve kilim de, şiir gibi örtülü bilgilerin yorum gerektiren bir anlatımın yansıdığı ürünlerdir. Bu örtülü anlatımın, bu özel bilgilerin anlaşılması için keyfi, şahsî olmayan metodlu

yorumlara ihtiyaç vardır.

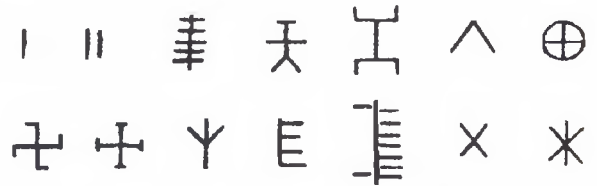
İnsan, tabiat, Yaradan, ilişkilerine bağlı soruların cevaplarını, **bilgi, sezgi ve metodlu merak** yağurmalıdır. Bu konudaki metodlu bilginin anahtar kavramlarından beşi **sembolik, alegorik, ikonik, motif ve desendir**. Bu kavramların tanımlarında anlaşmazsak, metodumuzu kuramayız.

konuda bilgi edinme, bilgiler arası ilişkiler yoluyla yeni hükümler verme işleminde, zaman ve enerji harcamasını en aza indiren yol, yöntem, usûl anlamına geliyor. Biz sanata ait bir objektivizasyon olan halı bezeklerinin nasıl yorumlanabileceğinin metodunu bulmak zorundayız. Bunu sağlamak ise bazı kavramları terim seviyelerine çıkarmak üzere tanımlayıp,

düşüncelerimize anahtar yapmaktan geçiyor.

Başka dillerden alınmış kelimeleri de kullanarak sanatın örtülendirmesini adlandırmak ve hükme bağlamak daha kolay olacak: Alegorik ifade, sembolik ifade, ikonografi, motif, desen.

Dile dayanmayan sanat eserlerinde de, dünyadaki bir varlıktan alınan etkilerin bir sanat objesi haline dönüştürülürken ortaya çıkan objenin üzerinde de bu türden örtüler vardır. Gerek resim, heykel, kabartma, gerekse mimarinin bazen ana, bazen de tamamlayıcı

Bu işaretlerden çoğu bizim damgalara benzemektedir.

Çizim/Figure 2

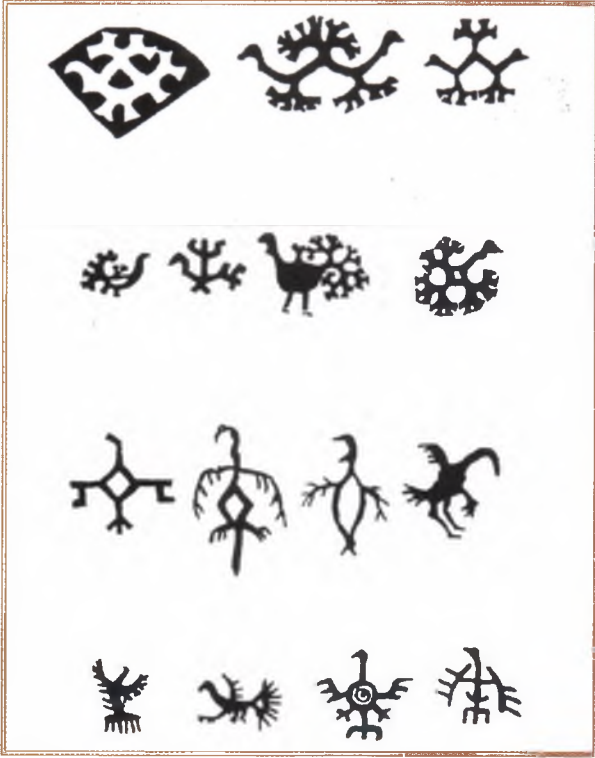
Türklerin kullandığı bazı damgalar.
(O. Akçokraklı - İ. Otar, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, (Yay. Haz. Ü. Sel), Ankara 1996, s. 36).

unsuru olan her türlü süsleme sanatlarında kullanılan örtülendirmeleri şu kelimeler aracılığıyla kavrayabiliriz:

Sembol (Symbol) / sembolik, Alegori (Allegori) / Alegorik (Allegoric), İkon (Icon) / İkonik, (Iconic), İkonografik (Iconographic).

Türkçe sözlük, "sembol" kelimesine "duyularla ifade

¹ Sanat kavramındaki soyutlama ve objektivizasyon için, bkz. Sadık Tural, *Edebiyat Bilimine Katkılar*, Ankara 1993, s. 87-98.

Çizim/Figure 3

Altaylarda süsleme motifi olarak kullanılan mitolojik kartallardan bazıları (B.Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, cilt V, Ankara 1985, res.105).

edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret, remiz, rumuz, timsal, symbol" karşılığını veriyor. Bu kelimeye dayanarak, sembolik ifade kavramını, herhangi bir varlıktan alınan etkilerin varlıkla ilgili bilginin olduğu gibi aktarılmasına değil, onu hatırlatacak türden **yerine koyuşların** başarısına bağlayarak, ifadelendirme olarak tanımlayabiliriz. **Sembolik**, herhangi bir varlığın, ya kendisini veya yaptığı etkiyi duyurmak, düşündürmek, hayâl ettirmek için araçlar kullanma, asıl ögenin yerine koyuşlar yoluyla yapılan ifadelendirme anlamına gelir.

Böyle bir ifadeyi çözebilmek için **sembol** adı verilen, **yerine koyuşu** biliyor olmak gerekir. Her alanın sembolleri birbirinden farklıdır. Kastedilen ifadeyi kısaltıp, ekonomiklik kuralının sonucunda doğan semboller bir kenara, sembolik öğeler ayrıştırıcı, ilgili olanları temsil edici, biraz da bir sır taşıyıcı işaretler, harflerdir.

tabakanın veya mesleğin kendisine mahsus işareti, sembolü bulunduğu gibi, milletlerin de birbirinden ayrı olan remizleri, işaretleri, timsalleri vardır.

Soyut olan veya soyut yönü ağır basan bir kavramın veya varlığın kendisini hatırlatmak, o kavram veya varlıkla ilgili duygu, düşünce ve hayâl uyandırmak için varlığın bütününe değil, herhangi bir yönünü veya bir parçasını doğrudan yahut az örtülü bir şekilde somutlaştırılarak ifadelendirmeye

alegorik ifade denir. Alegorik anlatımda daima çağrıştırılan ile ilgili bir çağrıştırılan unsur vardır ve çağrışım ne kadar güçlü olursa çağrıştırmak üzere seçilen yol ve obje de o kadar etkilidir denilebilir.

Dil Kurumu'nun yayınladığı, *Türkçe Sözlük*, ikon kelimesine, "Ortodokslarda, Meryem veya ermişlerin tahta üzerine mumlu veya yumurtalı boyalarla yapılmış dinî resimlerine verilen ad" karşılığını veriyor. Bu eksik tanımı şu şekilde yeniden ifadelendirmek gereğini duyduk:

Efsanevi bir hayatı olan Hz. İsa, Hz. Meryem ve ona inanan ilk oniki kişinin imanlarının sonucu olan çileleriyle ilgili örtülü ifadeler ve ifadelerden doğan objeleştirmelere **ikon**, bunu hareket noktası yapan bir anlayışla her türlü bir işaret aracılığıyla anlatıma da **ikonik** denir; bunların kavranmasıyla ilgili tahmin, tercih, tefsir yapmaya ise **ikonografi** denilebilir. Mısır ikonografisi (Hiristiyanlık öncesi); İslâm sanatları ikonolojisi...

Resim/Picture 4

Kırgızistan El Sanatları Müzesi'nden bir keçe örneği (S. Tural Arşivi'nden).

Resim/Picture 5

19.yüzyılın ilk yarısından Deve süsü.
Türkmen Yomud (*Türkmen Folk Art*,
Aşkabat 1990).

İçinde gizliliğin belirtisi olan, sır taşıyan işaretler, harfler döneminden sonra, özellikle Rönesans'la beraber tasvir sanatına büyük yer ve destek vermiş olması, Hıristiyan ikonografisini sembolik, hattâ alegorik olmaktan çıkarıp, bir resim sanatı olma yönünde geliştirdi. İslâm ise, imanın ve inanan insanın yaradılış sebebine yabancılaşmaması için, yaradanın yerine put karakteri taşıyan bir objenin konulmaması için, resim sanatına, daha doğru bir ifadeyle, tasvire çok dikkate değer sınırlar ve hattâ yasaklar koydu. Bundan dolayıdır ki, Müslüman milletlerin herbirinin millî bir dünya olarak ortaya çıkan sanatlarında, objeleştirme, tasvirden çok tezhip yönünde gelişti.² Tasvir sanatında şekillerin arkasında metafizik bir dünya arama zahmeti istemezken, Müslüman milletlerin sanatlarında, ayrı ayrı yorumu gerektiren remizler, mazmunlar, işaretler, semboller vardır.

Türkler, gerek İslâmiyet öncesinde, gerekse İslâm sonrasında bu örtülendirmeyi çok severek, neredeyse soyutlamaya doğru taşıyarak kendilerine mahsus bir sanat dünyası kurdular.

Ancak yeri geldi, o soyut yaratmaların içine insan figürleri de yerleştirdiler. Minyatürlerdeki mantığı biraz değiştirerek veya genişleterek insan figürlerine ulaşma eğilimi ve başarısı için Divriği Darüşşifası'nda veya Niğde Hüdavend Hatun Türbesi'nde bulunan tasvirler, bu düşüncemizin bir delilidir.

Motif, her biri tek başına bir varlık taşımadığı halde, bir bütünün bir bezemenin bir süsün anlamlı parçası olma özelliği taşıyan sanat öğelerinden herbiridir.

Tahta, mermer, taş, pişmiş toprak veya örgülü, dokumalı yahut işlemeli yün, pamuk, ipek gibi malzemelerden

herhangi birinin oluşturduğu zemine, farklılaştırıcı bir özellik taşımakla beraber, **süslemeye** bir heyecan katmak için değil yerine ilgi sağlamak için tekrarlar yoluyla elde edilen düzlem üstü şekillendirmelere **motif** denilebilir.

Desen ise, renkli veya renksiz resim soyundan anlamlı çizgiler... Bir desen tamamlanmış bir eser de olabilir; bir kompozisyonu ön hazırlığı (etüd, eskiz), ön çalışmaları tamamlanmamış şekil arayışları da olabilir.

İşin bu noktasında Şebnem Ercebeci'ye söylediğim görüşlerimi tekrarlayacağım: Motif, ikon, sembol, remiz, desen, model gibi kaynağını ve pek tabii düşündürüşünü başka bir dilden alan kelime ve kavramların peşinde çile çekmek yerine, **örnek, yanış, nakış, bezek, çitük, şekil, süs, işlengi, en-im, göl/gol, sayma, oy, oyu, oya, oyum, bediz, bedüz** kelimelerinden birini kullanabiliriz. Bu kelimeleri tanımlara kavuşturarak, kavramlaştırıp (her kavram düşüncenin anahtarıdır, hem dile, hem düşünceye derinlik kazandırır). Sanat eserlerinin üzerindeki üstü örtülü ifadeleri yorumlamak daha kolaydır. Bir şiiri doğru yorumlamanın, doğru açıklamanın yolu, o dilin imkânlarının sanata nasıl taşındığının bilinmesinden geçer.

² Sadık Tural, "Estetik Duyarlılık Konusunda Kavramlaştırma Denemesi", *Erdem, Aydın Sayılı Özel Sayısı-III*, Nu. 27, Ocak 1997, s. 1255-1267.

Resim/Picture 6

Sivastika motifli halı, 17-18. yüzyıl, 192x110 cm. (*Halı*, sayı 82, Eylül 1993, s.82).

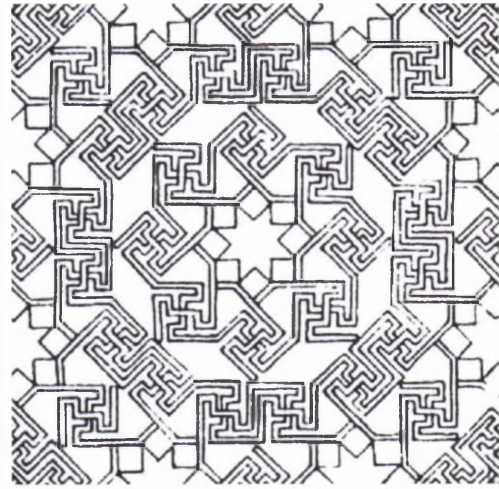
Resim/Picture 7

Sivas Keykâvus Şifahanesi (1217-18), kapı ve batı pencere arasındaki bordürlerden ayrıntı. (Ş. Ercebeci Arşivi'nden).

Telmih yahut teşbih yahut **mecâz-ı mürsel**'i bilmeyen birine bir mısranın arkasındaki dünyayı anlatamazsınız. Türk milletinin oyma, kakma, dağlama ve kabartma yoluyla yahut başkaca süsleme aracılığıyla meydana getirdiği sanat eserlerinin herbirinin arkasındaki dünyayı anlamak için, **YANIŞBİLİM** veya **BEZEK YORUMBİLİM** yahut **NAKIŞ YORUM BİLİM** adlarından birini benimseyip yaygınlaştıracağımız bir alan ve bilim anlayışına ihtiyacımız var.

Şebnem Hanım, yukarıda söylediklerim için, bana bütünüyle değilse de, yarıya yakın ölçüde hak veriyor. Öyle büyük yabancı asıllı Türkologlar var -ki, en genci Dimitri Vasiliyev dostumuzdur- Türk kültürünün sanata dönüştüğü noktalarda ortaya çıkan bezekleri, yanışları, nakışları yorumlarken, arkasındaki değer anlayışını kavramış olabilmeleri başarısıyla doğru orantılı olarak kalıcı hükümler verebildiler. Kişinin zihnen veya bedenen harekete geçmesini hazırlayan veya sağlayan tavır alışları ve tepkileri doğuran veya yoğuran, eyleme dönüşmesine yol açan temel dürtülere **DEĞER** denir. Dokuma, işleme, örme ve çitimeye dayalı sanatlardaki değerler, milletlere göre değişen dürtülerin doğurduğu ve sonucu farklı olan, farklı bezek, nakış yahut yanışların yorumunu yapabilmek için, yeterli bilgiye ve sezgiye sahip olmak gerekir. Buradaki sezginin ve sezinlemenin gereğine ve önemine dikkat çekmek isterim.

Yanış yorumbilim veya **nakışbilim** veyahut **bezek yorumbilim** adlardan birini kullanılmasını teklif ettiğimiz çalışma alanı, sanata özgü değer ile bir millete ait değerlerin örtüşen yönleri bakımından, insanî öz ile kültürel özün bütünleştirici yanları açısından örtülendirilerek meydana getirilenin, doğru değerlendirilmesi ve hükme bağlanmasıdır. Böyle bir değerlendirme ve hükme bağlama yalnız sanat eserini değil, kültür bütününe görebilmeyi gerektirir.³

Çizim/Figure 4

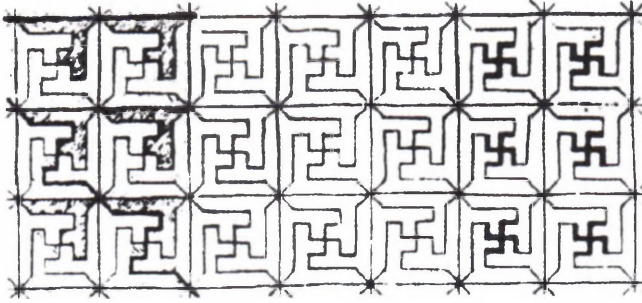
Sivas Keykâvus Şifahanesi'ndeki süslemelerin çizimi (G. Schneider, *Geometrische Bauornamentik der Seldschuken in Kleinasien*, Wiesbaden 1980, çizim no. 97).

³ 19. Yüzyılın sonlarında Fransız mozaikçisi ve ressamı Pretextat LECOMTE adlı eserin dekorasyonu ve restorasyonu için İstanbul'a davet edilmiş, ailesiyle eski başkente yerleşmiş, yaptığı incelemeler (Önsözündeki tarih Mayıs 1901) Paris'te Arts et Metiers en Orient adıyla yayınlanmış, 1974 (?) yılında Ayda Düz tarafından Türkçe'ye kazandırılmış ve merhum Kemal Ilıcak'ın takdim yazısıyla yayımlanmıştır. Bu eserin 79-127. sayfalar arasında tokuma, işleme sanatımızın -yanlış anlayıp anlatmaları dikkat edip fark edip, hatâları tekrar etmeye kalkmadan- Anadolu'dan İstanbul'a akan ürünlerin hem ticaret ve işlev, hem de sanat yönlerini görmek mümkün olabilir.

Çizim/Figure 5

Divriği Şifâhanesi'nin (1228-29) süslemelerinin çizimi (G. Schneider, a.g.e., çiz.80).

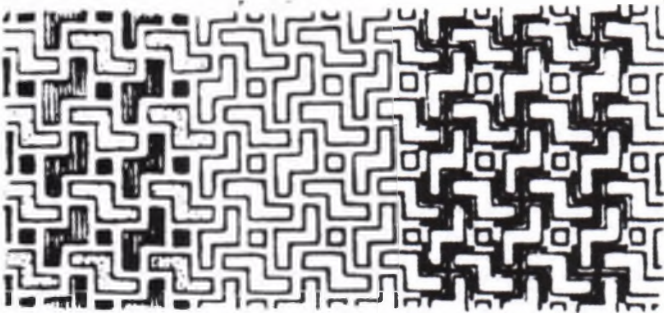
Her sanat eserinin, ön plânda veya aslı özelliği olmayan bir işlevi vardır. Eğer o işlev, aslı ve ön plândaki özellik olursa zenaat (Artizane) adını alır. Türk milleti ise, meydana getirdiği hem sanat, hem de zenaat eserlerinde işlevi dikkate almıştır. Halı, kilim, palas, cecim, zili, şırdak, keçe, sumak türünden kirkitli ve düz dokuma, örme, çitime yoluyla oluşan ürünler, **işlev**, estetik ve ekonomi olmak üzere üç ana açıdan değerlendirilebilir.

Halı, kilim v.s. türünden ürünlerde, işlev denilince, hem kullanımdaki yerini, hem de bu ürünlerin üstündeki bezekler aracılığıyla "iletilen"i, örtülen "söylem"i (mesaj) anlamaktan yanayım.

HALININ İŞLEVİ BAKIMINDAN BİR BEZEĞİN YORUMU

Hah sanatı, yünün, pamuğun veya ipeğin, işlevin gerektirdiği bir ölçü (ebat, boyut) ile düğümlerden oluşan, üzerinde genellikle bezekler bulunan, havlı bir dokuma ürünüdür. Halı sanatını düz yaygı dokumalardan ayırmak üzere "kirkitli dokuma" veya "havlı dokuma" denilmesini doğru bulanlara katılanlardayım.

Halı kelimesinin kalıg (kelime sonundaki g sarıg, kapug gibi kelimelerin sarı, kapı kelimelerine dönüştüğünde düşen g'dir; bu adlandırma değerlilik, yanışı yoluyla haber taşıyıcılık ve dayanıklılık bakımından

Çizim/Figure 6

Divriği Kale Camii'nin süslemelerinin çizimi (G.Schneider, a.g.e., çiz.no.70).

kalıcılık özelliği göstermesi ilgili olabilir) üzerinde yer alan yanlışların bir olayı, durumu dileği sonraki kişi ve zamanlara kalacak biçimde saklaması anlayışından dolayı kalug, kalıçı kelimelerine mi bağlanacağı, yoksa kav/hav (tüylü yükselti) kelimelerine bağlı kavlı/havlı'dan bozma bir kelime mi olduğu konusunda hüküm vermek kolay değil... Her üçünde de kelime Türkçe asıllı olmayı gerekli kılıyor. Diğer taraftan, halı kavramıyla, gelenekli bilgiye dayanan el becerisinin sonucu olan düğüm esaslı dokumaları anlıyoruz. Bu halılar, elle üretildiğinden tıpa tıpa aynıını bulmak da, seri üretim yapmak da mümkün olmayan ürünlerdir. Başkalarının ihtiyacı düşünülerek satılmak veya değişilmek üzere üretilenler ile cehize konmak için dokunanlarda, sanat yönü ağır basmakla birlikte, üretildiği ailenin içinde ihtiyacı karşılamak üzere dokunan halıların, renk, düğüm sayısı, bezek türü ve yanış tercihi bakımından daha az özenmişlik görülmektedir.

Türk halısının başka milletlerden ayrılan yönü ve yanı, **işlevi veya işleve bağlı farklılaşmaları ile yanış, nakış, bezek adı verilen yüzey üzerindeki şekillendirilmiş öğeleridir.**

Çizim/Figure 7

Diyarbakır Ulu Camii'nin süslemelerinin çizimi. (G. Schneider, a.g.e., çiz. no. 69).

Arış'ın 3. sayısında, Prof. Dr. Reşat Genç'in Kaşgarlı Mahmud'un bin yıl önce meydana getirdiği Türklük Ansiklopedisi'ne yansıyanlar bakımından halı sanatımızı işleyen yazısında, kavramlar ve terimlerle ilgili verdiği bilgiler, çok düşündürücüydü. Teferruata girmeksizin bu konuda şu cümleyi söyleyip kendi meselemize döneceğiz:⁴

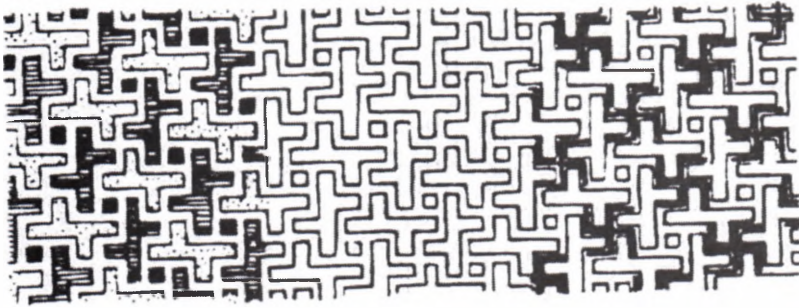
Koyun, keçi, deve üretmiş, evcilleştirmiş, islah yoluyla yeni hayvanlar edinmiş olan Türkler, bu hayvanların etinden, sütünden ve derisinden istifade etmenin örneğini verdiler. Ancak, asıl örneklik eden yönü bakımından Türkler, bu hayvanların yünlerini eğirip ip haline getirerek dokuma, örme ve işleme sanatlarına ait katkılar yaptı. Yaklaşık binbeşyüz yıldan beri Tarım Havzasına, Türkistan bozkırlarına pamuk eken Türk Soylu Urukların hem giyim, hem örtünme ihtiyacını karşılayan eşyalarda yün, pamuk kullanırlar. Evi (üy, otağ) hah, kilim ve keçeden

⁴ Büyük saygı duyulan korkulan, çekinilen yahut ungun sayılan hayvanlar: Dağ keçisi veya kıvrımlı boynuzu, geyik boynuzu, ejder, pars ayağı, aslan dişi, yılan, akrep, balık, yırtıcı kuşlar...(veya bunların stilize edilmiş şekilleri).

keçeden yapılmış bir milletin (ki bugün Kırgızistan ve Kazakistan'da da Çin sınırları içinde kalmış bulunan merkezi Kaşkar olan Uyguristan yahut Çin Türkistan'ı veyahut Doğu Türkistan denilen coğrafyada da keçe ve halıdan yapılmış ak üy de oturulur.) dokuma sanatlarına hâkim olmaktan doğan teknolojilere bağlı âlet isimlerini adlandırması akıl sahiplerinin kolayca kavrayabileceği bir durumdur.⁵

Türkler yaylak, kışlak düzeni ile (göçebe olmayan) yaşayan birbirlerinden mallarını (hayvanlarını da) dağılayarak veya halı, kilim ve keçenin üzerine dokuyarak, çok özel yapılmış, karışmayı önleyici damgalar kullanmışlardır. Damga bugünkü bazı kurumların amblemleri gibidir.

Çizim/Figure 8

Sivas Çifte Minareli Medrese'nin süslemelerinin çizimi. (G. Schneider, a.g.e., çiz.71).

Her aileye mahsus ayırıcı bir işaret taşıyan damga (tamga) bulunduğu gibi, bazı damgalar bir sülâleyi, bazıları bir Türk boyunu göstermektedir. Bu damgaların herbirinin anlamları da farklıdır.⁶ Türklerde, gerek dokuma örme, işleme, gerekse, oyma, dağlama, kabartma sanatlarının örneği olan eserlerde, damga kökenli işaretler vardır. Bu damga kökenli, işaretlerin sanat heyecanı uyandırmak üzere kullanılanlarını gruplandırabiliriz:

1. Orhun yazısı da denilen alfabeyle dayalı olan bu harflerin tabii bir sonucu sayılan damgalar

2. Eşya (ok, makas, kılıç vb.)ların resmî anlamına gelen damgalar, işaretler...

3. Şaman veya Kam tarafından tılsım aracı olmak üzere kullanıldığına inanılan ve Hz. Süleyman mühürü türünden en eski tabiat dinimizle ilgili işaretler, tamgalar

Türklerde bezeme sanatı ile ilgili şekillendirişlerin arkasında, bu üç ana kaynaktan gelen bezekler nakışlar bulunmaktadır. Bu üç ana kaynağa şunları da ilâve edelim:

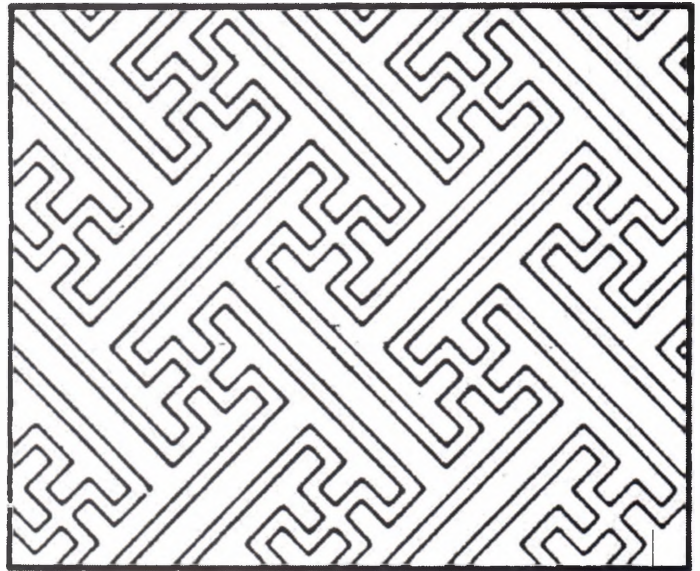
4. Büyük saygı duyulan korkulan, çekinilen yahut ongun sayılan hayvanlar: Dağ keçisi veya kıvrımlı boynuzu, geyik boynuzu, ejder, pars ayağı, aslan dişi, yılan, akrep, balık, yırtıcı kuşlar... (veya bunların stilize edilmiş şekilleri).

5. Bir olayı veya bir dileği yahut bir rüyayı, hem sembolik, hem de soyutlanmış ve ana çizgilere ulaşılmış bir şekilde anlatmak.⁷

⁵ Türklerde, pamuk, yün, ipek elde etme kültürü ve bunlar aracılığıyla meydana getirdikleri ürünler konusunda bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 2.bs., Beşinci cilt, Ankara 1985, s. 137-242.

⁶ Türk damgalarını doğru anlamak ve Türklük ile damga ilişkisini açıkça görebilmek için; a. Osman Akçokralı, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, Bahçesaray 1926 adlı eski harfli eserini notlarla (*Emel Dergisi*'nde yayınlandı) genişleten İsmail Otar'ın eklemelerini de bir araya getirip, İnver Sel tarafından yayına hazırlanan, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, Ankara 1996 adlı; b. Ali Rıza Yalkın, *Türk Damgaları*, Bursa 1943; c. Bahaeddin Ögel, a.g.e.; d. Güran Erbek, *Anatolian Motifs*, 3. Baskı, İstanbul 1987, s. 36-38, gibi kitaplarla F. Köprülü, F. Sümer, İ. Kafesoğlu, E. Esin, B. Ögel, N. Diyarbakırlı, O. Aslanapa ve R. Genç'in eserlerine başvurulabilir. Bu yazının yazılmasından önce söylediğim birkaç cümleyle ilgilenip, makaleye dönüştürmeme yol açan, küçük bir bibliyografya oluşturan Serap Hanım ile yazının çeşitli yönlerden genişlemesine sebep olan Şebnem Hanım'a âlenen teşekkür ediyorum.

⁷ Halının da sadece uzmanları tarafından okunan bir özel metin olduğu öteden beri ileri sürülmüştür. (bkz. Önder Küçükerman, "Türk Halıçılığının Tarihten Gelen Sorunları", *Arış*, yıl 1, sayı 1, Mart, 1997, s. 46-49) Katıldığımız bu iddiaya ise, Kazakistan veya Türkmenistan'da halı, kilem, "okuçları"nın görünce daha çok inandık. Fakat, *Arış*'ın ikinci sayısında yayınladığımız Sağatbek Medevbekule'nin "Sumağın Sırrı" adlı bir sumakın yanışlarını okuyan yazısı ilk ve tek yazılı delil olarak (bu makaleyi bana gönderen kızkardeşim Karlıgaş Kadeşe'ya tekrar teşekkürler etmeliyim) bilim âlemine sunulmuştur.

Çizim/Figure 9

Sivastika motifi.

(P. Liebetrau, *Oriental Rugs*, Sweden 1972, s.38).

6. Geometrik çizimler; çiçek çeşitleri, Arap, Lâtin, Kiril harfli ifadeler...⁸

7. Kişiler, kahramanlar (Leyla Mecnûn vb., Molla Nasreddin vb., Manas, Köroğlu vb.; Fuzûlî, Nevâî vb.; 18., 19. ve 20. yüzyıllara ait siyaset ve idare adamları).

Yukarıdaki maddelerde yeralan yanlışlarla ilgili örnekler vermek konuyu geliştirip bir kitap hacmine taşımak işini Türk Halıcılığına gönül verenlere bırakıyorum. Bezek,

Resim/Picture 8

Erzincan Halısı 19.yüzyıl, 102x187 cm. Vakıflar Halı Müzesi, (*Turkish Handwoven Carpets*, Cat. No:3, Ankara 1990).

yanış, nakış, göl v.s. kelimelerinden hangisini kullanırsak kullanalım, bu adlardan birini taşıyan, sayısını kesinlikle bilemediğimiz açık veya örtülü (symbolik, stilize, alegorik, ikonik) birçok işaretin adlarının, çizimlerinin ve anlamlarının kataloğunun yapılması bu alanın en büyük problemi. Ben, bu yazıda bazılarının **sivastika**, bazılarının **gamalı haç** adını verdiği tamganın nakış olarak kullanımı üzerinde duracağım.

Türkler, Şamanlık adı verilen tabiat dinine ait değerlerin dünyasını hem tamgalarına hem inanış ve davranışlarına yansıttılar. Tabiat, tanrı, insan münasebetlerinin bir göstergesi olan Yeni Kün (Nevruz) Bayramını bile yeni keşfedebilmiş Türkiyeli aydınlara ikibin yıl önceki inanışlarımızın ve değerlerimizin dünyası olan damgaların hem kimlik belgesi gibi kişiyi, aileyi sülâleyi, hem de boyu veya bodunu gösterdiğini anlatmak kolay değil. Diğer taraftan güneşin rengi olan sarının, hem değişim aracı olan altunun, hem ısıtan yaylaka gidilmesine, ürün alınmasına yol açan güneşin işareti sayılan ve mecazî olarak kudret, kuvvet (güneşten kinaye, altuna telmih) değerli ve ölümsüz anlamlarına gelen + (artı) işaretinin Şamanlığa inanan Türklerde kudret, kötü ruhları kovan tılsım olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Türkler, bu **卐** işaretinin askerlik sanatına uzak Hintlilerde ve Çinlilerde mitolojik kahramanlıklarının sırrı izlenimi verdiler. Türkolojiden yüz yıl önce temelleri atılan Sinoloji ve Hindoloji araştırmacıları, gördükleri bu işareti, Türklere bağlamayı düşünemediler.

Atilla, Hun/Kun Türklerinin başbuğu olarak Roma'ya kadar ilerledi... Doğu Avrupa'ya yazlık bir başkent yaptığı söylenen bu efsanevi kahraman Avrupa müzik, sahne sanatlarına da, destan gibi edebiyatlarına da büyük katkısı oldu. Atilla'nın destanı hayatı yüzünden ölümsüzlüğüne inanıldığını⁹ biliyoruz.

⁸ Bunlardan sadece yazılı halı seccâdeler üzerine Prof. Dr. R. Anık'ın yönlendirmesi ve yönetimiyle bir (yaklaşık 100 sayfa) araştırma yapan ve okuma imkânı bulduğum S. Leloğlu-Ünal'ın çalışması bile işin zenginliğini ve zorluğunu anlamama yetti... Keşke bu araştırmayı yayınlayacak bir kuruluş bulabilsek... Ayrıca bu sayıda N. Görgünay-Kırgızoğlu'nun yazısına bakılabilir.

⁹ Hungarya'nın Hun/Kun yurdu (veya işgali altındaki yer anlamına geldiğini E. Tasn'adi'den dinlemiştim) Magyar'ın ise, Atilla'yla birlikte gelen maji (büyü) ile uğraştığına inanılan kam (şaman)larla ilgili bir kelime olmayı düşündürmekle beraber çok eski slâv olmayan bir milletin adı olması daha çok mümkündür. Asıl konu ise Atilla'nın bayrağında/sancağında bulunan gamalı haç da denilen güneş sembolünün -Süleyman mühründeki ölümsüzlük sağlayan yıldız gibi- Avrupa'ya yayılmış olması ihtimalidir. Bu konuda bk. A. G. Nemeth, *Atilla ve Hunlar*, (çev: Şerif Baştav), İstanbul 1962; b. Yaşar Önen, *Tarihte, Efsâne ve Kahramanlık Destanlarında Atilla*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Bu komutanın etrafındaki mitolojinin alegorik ifadesi olan bu (**sivastika, gamalı haç**) işaretinin, Atillânın ordusundaki komutan bayraklarından birinin üzerinde bulunduğu, bugün bile Altay'larda süsleme için kullanılan yırtıcı kuş resminin stilizasyonundan alındığına ve bu yolla Avrupa'ya taşındığına inanıyorum.

Halkların ve kültürlerin renklere ve şekillere yüklediği özel anlamlar vardır. Halklar ve kültürler bu anlam farklılıklarıyla birbirlerinden ayrılıyorlar. Türkler sarıyı merkez, hükümlanlık, kırmızıyı tanrı, koruyucu ruh, ocak, dirlik, bağımsızlık, hürriyet; yeşili ise dirlik, tazelik olarak anlamlandırıyorlar. Diğer taraftan sarının bir haç şeklinin, hem de uçları bükülmüş ışık saçan güneşi hatırlatan şekile dönüştürülmüş haliyle Türk soylu halklar tarafından bayraklarına koyulmuş olması, halı araştırmacılarının bu işareti yorumlarken dikkat etmelerini gerektirir.

Türk Soylu Halkların meydana getirdiği yaylak kışlak düzenli hayata ait yüksek kültür öğelerinden herhangi birisini Çin'e veya Hind'e bağlamak ihtiyacını duyan yabancı araştırmacılarla aynı çizgiye düşmek yanlışından kurtulmak isteyenlerdenim.

Sivastika'nın Hind orjinli veya Çin asıllı olduğunu ileri süren Batılıyı anlamak mümkün. Bir Türk araştırmacısının bu iddiayı tartışmasız kabul etmesini anlamak ise, mümkün değil:

a. Çerh, çark adını taşıyan ve eski tabiat dinlerinden semavî dinlere geçmiş olan talihin oluşum biçimi, dünyanın dönmesine sebep olan özel güç ve insanın ömrünü tayin eden oluşum ve gelişimini belirleyen devrî (astrolojik) kavram haline dönüşen bu işaretin tabiat inanışıyla ilgili bir kalıntı olduğunu söyleyebiliriz. Şamanların eşyalarının ve başlıklarının üzerinde bu türden, işaretler bulunduğunu biliyoruz. Hz. Süleyman'ın özel bir güç ve kuvvet taşıdığına inanılan ve bugünkü İsrail devletinin bayrağında bulunan yıldız gibi Türklerin, Türk soylu halkların hafızasında günümüze kadar ulaşan eski inanışların izi olmak üzere devam eden bu işaret halı ve kilimlerimizde rahatça görülebilir.

b. Şahsen biz Koçgarmüyüzün iki tanesinin veya dört tanesinin sırt sırta vermesi suretiyle oluşmuş bir şekil olduğuna dair açıklamalar da dinledik. (Kırgızistan Halı Müzesi'nde bu konuda izahatte bulunuldu.) (Resim 2)

c. Çiftleşen yılan, ejder, Koçgarmüyüz (ikili, dörtlü, sekizli koç veya keçi boynuzu) gibi ana bezek (yanış, nakış)lerin de stilize edilmesi sonucunda ortaya çıkan uçları dönük haç (gamalı haç, sivastika).

SONUÇ

İnsanlık ailesi içinde birbirini görmezden gelemeyecek kadar benzerlikleri bulunan, herbiri estetik, etnik, nasyonalitik ve kültürel farklılıklar taşıyan bir tarihi birikime sahip toplumlar vardır. Bu toplumlardan biri olan Türk soylu halklar, fonksiyonel (işlevlik), estetik, ekonomik özellik taşıyan halı, kilim, sumak, keçe, kiyiz, cicim, zili, palas, şırdak vb. kirkitli veya düz dokumaların, örmelerin, işlemelerin ve sıkıştırılmalarının ürünleştirilmiş örneklerine sahiptir.

Batı dillerinden aldığımız **ikono-grafi, ikono-loji** kelimelerinin Hind Avrupa asıllı kültürlerle ait işaretleri, sembolleri ve alegorik şekilleri yorumlayabileceğini kimse reddedemez. Ancak, biyolojik hastalıkların bile coğrafyalara ve milletlere göre değiştiğini öğrendiğimiz günümüzde ikonografi teriminin yerine, düşünce ve kültürel birikim karşılığını da gözönünde tutarak, **bezekyorbilim, yanışyorbilim, veyahut nakışyorbilim** kavramlarından birinin kullanılmasını teklif ediyoruz. Bu teklifimizi, Türk bilim adamlarının da, Türk sanatına gönül veren Türk dostu, yabancı bilim adamlarının da anlayışla karşılayacağını ümit ediyoruz.

Türk soylu halklardaki **halı, kilim, cicim, sumak, zili, palas, keçe, kiyiz, şırdak** adları verilen yün, pamuk, ipek malzemesiyle şekillenen yaygı, örtü, yastık, heybe, torba, çanta, seccade (namazlık) olarak kullanılan dokuma, örme, işleme, sıkıştırma (tepme, dövme) sonuçlu ürünlerin çeşitli açılardan değerlendirilmesi yapılabilir. Bu inceleme alanlarını oniki grupta topluyoruz:

1. Bunlardan her birini meydana getiren aşiret ve boylar (uruk);...

2. Meydana getirilen coğrafya;

3. Meydana getirildiği zaman;

4. Kullanımdaki işlevi;

5. Boyutlar (ölçüler);

6. Kullanılan teknikler;

7. Kullanılan malzeme (pamuk, yün, ipek, bitki lifi);

8. Boyama yöntemleri ve araçları;

9. Kullanılan renkler;

10. Aile içi ekonomik veya pazarlama yoluyla Gayri Safi Milli Hasılaya katkısı.

11. Makine hahlarının üretiminde gelenekli motiflerin yeri nedir ve ne olmalıdır?

12. Bu ürünlere konulan nakışlar ve anlamları.

Sadece onikinci madde bile, konunun büyük bir ekibin araştırması gerektirdiğini düşündürüyor.¹⁰

Biz estetik değeri, sosyo-kültürel işlevi ve sosyo-ekonomik yeri olan ürünlerimizi doğru kavramak ve sahip çıkmak arzumuzun örneği olan bu yazıyla "ezber elli" Türk kızlarına selâm yollamak istiyoruz.

¹⁰ Sayın Selçuk Mülayim tarafından, bu şekillerle ilgili bir alan araştırması için geliştirdiği soru kağıdının *Arış*'in içerisine konup, beşinci sayı ile dağıtılmasını istedi. O teklife katılıyorum ve Prof. Dr. S. Mülayim'i kutluyorum.